

MOGOBE RAMOSE

UBUNTU

STROOM VAN HET BESTAAN ALS LEVENSFILOSOFIE

ten have

Mogobe Ramose

Ubuntu

Stroom van het bestaan als levensfilosofie

Vertaald door Carola Kloos

th ten have

Inhoud

Voorwoord 7

Mogobe Ramose

Inleiding: Dans, denken en zijn –
Dynamiek van Afrikaanse filosofie 10

Henk Haenen

1. De filosofie van ubuntu en ubuntu als filosofie 29

2. Religie door ubuntu 47

3. Geneeskunde door ubuntu 75

4. Recht door ubuntu 81

5. Politiek door ubuntu 109

6. Bantu Biko en de Bantoeconomie 127

7. Ecologie door ubuntu 132

8. Globalisering door ubuntu 141

Noten 181

Dankwoord 207

1. De filosofie van ubuntu en ubuntu als filosofie

De ubuntu-filosofie

Ubuntu is de wortel van de Afrikaanse filosofie. Een Afrikaan zijn in het universum valt niet los te zien van ubuntu. Evenzo komt de Afrikaanse boom van kennis voort uit ubuntu, waarmee hij onafscheidelijk is verbonden. Ubuntu is dus de bron die overvloeit van Afrikaanse ontologie en epistemologie. Als deze beide aan de basis liggen van de filosofie, is de Afrikaanse filosofie lang geleden in en door ubuntu tot stand gekomen. Ons uitgangspunt is dat ubuntu aan de basis ligt van de Afrikaanse filosofie. Ook zonder een linguïstische analyse van ubuntu valt filosofisch goed te verdedigen dat er een ‘familiesfeer’ heerst onder en tussen de inheemse volken van Afrika, een soort filosofische affiniteit en verwantschap. Natuurlijk zijn er variaties binnen deze algemene filosofische ‘familiesfeer’, maar door de aderen van de ‘familieleden’ stroomt in wezen hetzelfde bloed.¹ In zoverre vormt ubuntu de basis van de Afrikaanse filosofie.

Het is ten diepste hetzelfde bloed dat door de aderen en slagaderen van de leden van de ubuntu-familie stroomt, zelfs hetzelfde bloed als dat van de rest van de mensheid.

Vanuit Afrika verspreidde de mensheid zich naar andere delen van onze planeet Aarde. Deze geografische scheiding, die in verschillende en zelfs wedijverende culturen resulteerde, betekent niet dat de eenheid van bloed van de mensheid verloren ging en werd vernietigd. Integendeel, alle mensen zijn zozeer één wat hun bloed betreft dat er bloedtransfusie kan plaatsvinden tussen mensen uit verschillende culturen, en de pijnstillers die hunne koninklijke hoogheden gebruiken, wordt ook door de eenvoudige landman gebruikt, met hetzelfde doel: pijn stillen. De menselijke seksualiteit bevestigt onmiskenbaar dat het mensdom één is, want als aan de biologische voorwaarden is voldaan, resulteert seks tussen mensen uit verschillende culturen in de geboorte van een mens, niet van een olifant of een mier. Het -heid van *umu-* of *ubu-* in *umuntu* en *ubuntu* laat zien dat alle mensen zusters en broeders zijn.

In dit hoofdstuk zal ik trachten toe te lichten dat *ubuntu* tegelijk de fundering en het bouwwerk is van de Afrikaanse filosofie. Zoals de bodem waarin hij staat, de wortel, de stam, de takken en de bladeren samen als eenheid ons begrip 'boom' vormen, zo is het ook met *ubuntu*. De fundering, de bodem waarin het gebouw is verankerd én het gebouw zelf moeten als één ononderbroken heelheid worden gezien, niet als zelfstandige fragmenten van de werkelijkheid. Zo moeten ook de Afrikaanse ontologie en epistemologie als twee aspecten van een en dezelfde werkelijkheid worden opgevat. Bij het verhelderen van de *ubuntu*-filosofie kies ik voor een filosofische benadering.

Inzake de geografische afbakening volg ik – althans gedeeltelijk – De Tejada: de *ubuntu*-filosofie die ik ga bespreken 'reikt van de Nubische woestijn tot Kaap de Goede Hoop en van Senegal tot Zanzibar'.² Ik maak alleen in zoverre een voorbehoud, dat de Sahara niet van oudsher tot Afrika behoort. Eigenlijk zouden de betekenis en het belang van de contacten tussen de volken vóór het ontstaan

van de Sahara erbij moeten worden betrokken – al zal ik daar in dit hoofdstuk van afzien.

Filosofie in ubuntu

Filosofisch gezien kunnen we deze term het beste met een koppelteken schrijven: *ubu-ntu*. ‘Ubuntu’ bestaat eigenlijk uit twee woorden: het prefix *ubu-* en de stam *ntu-*. *Ubu-* roept het idee op van het zijn in het algemeen. Het is ‘omhuld zijn’, totdat het zich manifesteert in de concrete vorm of wijze van ex-istentie van een bepaalde entiteit. *Ubu-* als ‘omhuld zijn’ is altijd gericht op ontvouwing, dat wil zeggen onophoudelijke, voortdurende, concrete manifestatie door bepaalde vormen en wijzen van zijn. In die zin is *ubu-* altijd op *-ntu* gericht. Op ontologisch niveau is er geen strikte, letterlijke scheiding of splitsing tussen *ubu-* en *-ntu*. *Ubu-* en *-ntu* zijn niet twee radicaal gescheiden en onverzoenlijk tegengestelde realiteiten. Integendeel, ze funderen elkaar, voor zover ze twee aspecten zijn van het zijn als eenheid en als ondeelbare heelheid. Daarom is *ubu-ntu* de fundamentele ontologische en epistemologische categorie in het Afrikaanse denken van de Bantoe-sprekende volken. Het is de ondeelbare eenheid en heelheid van de ontologie en de epistemologie. *Ubu-* als algemene opvatting van het zijn kan uitgesproken ontologisch worden genoemd, terwijl *-ntu* als knooppunt waarop het zijn een concrete vorm of zijnswijze aanneemt in het proces van voortdurende ontvouwing uitgesproken epistemologisch kan heten.

De woorden *umu-* en *ubu-* hebben een gemeenschappelijk ontologisch kenmerk. Terwijl het bereik van *ubu-* de ruimste algemeenheid is, neigt *umu-* naar het meer bepaalde. Met *-ntu* wordt *umu-* dan *umuntu*. *Umuntu* betekent de verschijning van *homo loquens* die tegelijk *homo sapiens* is. In het gewone spraakgebruik duidt het de mens aan, de

schepper van politiek, religie en recht. *Umntu* is dus de bepaalde, concrete manifestatie van *umu-*; het is een beweging van het algemene naar het concrete, bepaalde. *Umntu* is de specifieke entiteit die voortdurend onderzoek doet naar het zijn, naar de ervaring, naar kennis en waarheid. Dit is eerder een activiteit dan een daad. Het is een voortgaand proces dat niet kan worden gestopt – of de beweging zelf moest worden gestopt. Zo kan *ubu-* beschouwd worden als het wordende zijn, wat duidelijk het idee van beweging impliceert. Zulke onophoudelijke beweging kan naar mijn mening het beste begrepen worden als een werkwoord, maar dan wel als een werkwoord dat een voortgaande werking weergeeft in plaats van een handeling die al af is. *-Ntu* kan worden opgevat als het tijdelijke ‘geworden zijn’. In zoverre is *-ntu* een zelfstandig naamwoord. De ondeelbare een-heid en heel-heid van *ubu-ntu* betekent dus dat *ubuntu* een werkwoordelijk zelfstandig naamwoord is.

Omdat beweging voor *ubuntu* het beginsel van het zijn is, gaat het doen vóór de doener, zonder dat er een radicale scheiding of een onverzoenlijke tegenstelling is tussen de twee. ‘Twee’ duidt hier alleen maar twee aspecten aan van één en dezelfde werkelijkheid. *Ubuntu* is dus een werkwoordelijk zelfstandig naamwoord, maar op epistemologisch niveau kan het uitkristalliseren tot een bepaalde vorm van sociale organisatie, religie of recht. *Ubuntu* is altijd een -heid en geen -isme. Deze logica van *ubu-ntu* gaat volgens ons ook op voor *hu-* en *-nhu* in de Sjona-taal van Zimbabwe. Daarom mag het geen *hunhuisme* worden genoemd, zoals Samkange doet.³ Het suffix -isme wekt de verkeerde indruk dat we het over werkwoorden en substantiva hebben als vaste, afzonderlijke entiteiten met een zelfstandig bestaan. Zo raken ze verbonden met ideeën en praktijken die ietwat dogmatisch en daarom onveranderlijk zijn. Dogmatisme en onveranderlijkheid zijn de valse noodzaak die gebaseerd is op fragmenterend denken. Dit

laatste is het denken – gebaseerd op de ‘onderwerp-werkwoord-lijdend voorwerp’-opvatting van de taalstructuur – dat uitgaat van een fundamentele, onverzoenlijke tegenstelling in ‘het wordende zijn’. Op grond van deze vermeende tegenstelling wordt ‘het wordende zijn’ gesplitst in stukjes werkelijkheid met een eigen, zelfstandig bestaan.

Zonder het spreken van *umuntu* is *ubu-* veroordeeld tot onafgebroken stilte. Het spreken van *umuntu* is dus verankerd in *ubu-*; het wentelt eromheen en is er onontkoombaar op georiënteerd. De taal van *umuntu* ‘releveert’, dat wil zeggen: hij richt en concentreert het hele epistemologische domein op de ontologie van *ubu-*. Dit gebeurt door een gelijktijdige, onlosmakelijke koppeling van *ubu-* en *umuntu* door de maxime *umuntu ngumuntu nga bantu* (*motho ke motho ka batho*). Hoewel de betekenis van deze maxime of dit aforisme in een vertaling niet helemaal tot haar recht komt, kunnen we het weergeven als: mens zijn is je menselijkheid bevestigen door de menselijkheid van anderen te erkennen, en op grond daarvan menselijke relaties met anderen aangaan. Wat door dit aforisme wordt aangeduid, is *ubuntu* in de zin van mens zijn (menselijk-heid), een menselijke, respectvolle en hoffelijke houding tegenover anderen. *Ubu-ntu* beschrijft dus niet alleen een conditie van het zijn voor zover het onlosmakelijk verbonden is met *umuntu*, maar is ook de erkenning van ‘het wordende zijn’ – en niet, zo wil ik met nadruk zeggen, zijn en worden.

Het is dus een werkwoordelijk zelfstandig naamwoord, waarin de imperatief *nga bantu* doorklinkt. Met andere woorden: mens zijn is niet genoeg. Je krijgt de opdracht, ja, als het ware het bevel, om daadwerkelijk een mens te worden. Het gaat er dus om te bewijzen dat je de belichaming bent van *ubu-ntu* (*bo-tho*), omdat de ethische, sociale en juridische beoordeling van menselijke waarde en menselijk gedrag ten diepste op *ubu-ntu* is gebaseerd. Het oordeel, met respectievelijk goed- of afkeuring uitgesproken, luidt

onveranderlijk: *ke motho*, of *gase motho*. In de oorspronkelijke taal, in dit geval het Sotho-cluster binnen de Bantoe-sprekende groep, kunnen deze uitdrukkingen niet letterlijk worden genomen, want letterlijk betekenen ze ‘hij/zij is een mens’ dan wel ‘zij/hij is geen mens’. De letterlijke interpretatie komt neer op een bevestiging of ontkenning van wat voor de hand ligt, uitgaande van de biologische definitie van een mens. Sterker nog, een ontkenning zou uiteindelijk betekenisloos zijn, omdat die niets kan afdoen aan de biologische definitie of natuur van een mens. De bevestiging of ontkenning van *ubu-ntu* (*bo-tho*) is dus een metafoor voor de ethische, sociale en juridische beoordeling van menselijke waarde en menselijk gedrag. Op het terrein van de politiek, de arena waar het recht geschreven wordt, wordt *ubu-ntu* herbevestigd als basis van het oordeel op de drie genoemde levensgebieden door de maxime *kgosi ke kgosi ka batho*: de bron en rechtvaardiging van de macht van de vorst is het volk.⁴ Zelfs hier komt *ubu-ntu* met een hardnekkige consequentie terug, omdat *ba-tho* (*ba-ntu*) alleen maar het meervoud is van *mo-tho* (*umu-ntu*). Het terrein van de politiek en het recht is dus niet alleen doordrenkt van *ubu-ntu*, maar is er ook op gebaseerd. Tezamen leiden deze overwegingen tot mijn idee dat ubuntu de filosofische fundering is van de Afrikaanse filosofie onder de Bantoe-sprekende volken.

Tegen de fragmentatie van het zijn

Een van de voornaamste functies van taal is: de stilte van het zijn verbreken. Pas indien en nadat taal de stilte van het zijn verbroken heeft, is het mogelijk een gesprek met of over het zijn te beginnen. Over dit spreken valt het volgende te zeggen.

Taal is als volgt gestructureerd: we hebben de *doener* die iets *doet*, vaak met betrekking tot een lijdend voor-

werp. We hebben dus het zelfstandig naamwoord (subject)⁵ – het werkwoord⁶ – het lijdend voorwerp (object), een structuur die, naar het schijnt, inherent is aan de taal. Deze taalstructuur, zo neemt men algemeen aan, bepaalt de gedachtegang. Het denken volgt naar men aanneemt dit patroon en onthult dus het afzonderlijke, zelfstandige bestaan van enerzijds het zelfstandig naamwoord, anderzijds het lijdend voorwerp, waardoor het idee ontstaat dat het onderscheid tussen subject en object een wezenlijk, onuitroeibaar ontologisch gegeven is. Het werkwoord fungeert dan als bemiddelaar tussen subject en object. Zodoende is de logica van een afzonderlijk, onderscheiden en zelfstandig bestaan al in de ontologie verankerd. Nu hoeft deze logica alleen nog maar te worden verduidelijkt.

Uitgaande van deze vermeende ontologische waarheid poneert men ter verduidelijking dat het zelfstandig naamwoord de bron is van alle activiteit met betrekking tot het zijn. De doener, het substantief of onderwerp, wordt dan degene die het zijn vormt en ordent. Daarmee wordt het zijn als heelheid dus object van het subject. Het wordt dan de werkelijkheid, de voorstelling van het zijn en de zijnsorde, omdat het voorgestelde zijn het originele zijn stelselmatig naar de achtergrond dringt. Het doen verdwijnt, evenals het zijn als mogelijksvoorwaarde voor het vormen en ordenen, haast ongemerkt steeds verder naar de achtergrond. Dit is wat we bedoelen met de fragmentatie van het zijn als een heelheid: dat het doen wordt vergeten en dat het zijn als mogelijksvoorwaarde voor het vormen en ordenen haast ongemerkt wordt afgeschreven.

De stelling dat het zelfstandig naamwoord de bron is van alle activiteit in het zijn, brengt het idee met zich mee dat het zelfstandig naamwoord (subject) – in dit geval de mens – het centrum is van het universum. Maar dat is twijfelachtig, omdat het universum naar alle waarschijnlijkheid geen centrum hééft.⁷ Daarom kan de doener noch als zelf-

standig naamwoord, noch als gerundium het centrum van het universum worden genoemd. De hardnekkige taaiheid van dit idee leidt tot de overtuiging dat de mens, als het zelfstandig naamwoord, de oorzakelijke factor is bij het instellen en bewaken van de politieke en sociale organisatie.

Evenwel, vanuit ontologisch en epistemologisch oogpunt is de in-istentie⁸ van het onderwerp, door middel van de taal, als oorzaak van politieke en sociale organisatie gebaseerd op de onterechte tegenstelling tussen zijn en worden. In plaats van louter 'het wordende zijn' te erkennen, dus ondeelbare onophoudelijke beweging, houdt de taal vast aan het opdelen van 'het wordende zijn' in zijn! en worden. Het gaat er hier om – en dat is ook mijn mening – dat 'Zijn en Worden niet tegenover elkaar kunnen worden gesteld; ze duiden twee samenhangende aspecten van de werkelijkheid aan.'⁹ Volgens de opgelegde scheiding en tegenstelling tussen het zijn en het worden is 'zijn!' orde en 'worden' chaos. Niet alleen is er dan een onoverbrugbare kloof tussen beide, maar worden ze zelfs als fundamentele, onverzoenlijke tegenstellingen beschouwd. Dit soort tegenstelling sluit uit dat er orde kan ontstaan uit klaarblijkelijke chaos. Er kan dan geen orde ontstaan uit een gebrek aan evenwicht dat als chaos wordt gezien.

Het 'wordende zijn', de onophoudelijke stroom van beweging, wordt als chaos gezien omdat het zekerheid noch evenwicht biedt. Het grondprobleem van het mensenbestaan is dan de ervaring van een gebrek aan evenwicht. Om dit probleem op te lossen komt de taal met het begrip 'orde', als middel om evenwicht in de menselijke relaties tot stand te brengen en te handhaven. Maar als de orde die men zich voorstelt de vooronderstelling inhoudt van een onoverbrugbare tegenstelling tussen zijn en worden, hoe kan er dan 'orde' uit chaos ontstaan? Die vraag kan alleen worden beantwoord als we 'orde' baseren op de ervaring van een fundamentele onevenwichtigheid in het zijn. Als

we dat doen, kunnen we wel degelijk aannemen dat orde niet alleen kan ontstaan uit klaarblijkelijke chaos, maar dat dit ook werkelijk het geval is.¹⁰

De taal kristalliseert uit tot de imperatief dat ‘het wordende zijn’ moet zijn!, dat wil zeggen: het moet ophouden te worden en slechts ‘zijn!’ blijven: het is. Dit ‘zijn!’, het is, is een karikatuur van ‘het wordende zijn’. Het is een linguïstische orde die alleen maar een fragmentatie en dus een verdraaiing is van het origineire zijn. De splitsing van ‘het wordende zijn’ en het scheppen van een tegenstelling tussen zijn en worden door de invoeging van zijn! is ontologisch en epistemologisch aanvechtbaar. Daarom wil ik proberen de volgende vraag te beantwoorden. Hoe zou de werkelijkheid eruitzien als het ‘wordende zijn’ helemaal niet gefragmenteerd was? Voor een tentatief maar daarom niet minder plausibel antwoord zullen we nu een blik werpen op de rheomode-taal.

Rheomode, de filosofische taal van ubuntu

De naam rheomode is afgeleid van het Griekse werkwoord *rheo*, dat ‘stromen’ betekent. ‘Het is een “*nieuwe modus*” van taal [...] in een poging uit te vinden of het mogelijk is een nieuwe structuur te scheppen die minder vatbaar is voor fragmentatie dan de huidige taal.’¹¹ De taal is bedoeld als kritiek op de denk- en taalstructuur die een strenge scheiding aanneemt en aanbrengt tussen subject-verbium-object en hierin een dwingende volgorde voorschrijft. Het is een oproep om entiteiten op te vatten als de dimensies, vormen en wijzen van de gestage stroom van beweging die in veel richtingen tegelijk gaat. Het gaat om het zijn, niet om zijn! Deze taal steunt en bewaakt de heeleheid, niet het geheel van het zijn. De term ‘geheel’ is geen goede beschrijving van het zijn, omdat die term impliceert dat ‘het *zijn*’ als eeuwige activiteit wordt gefixeerd

en vervangen wordt door een 'zijn' dat af is. Juist omdat beweging niet kan worden stilgezet, omdat er in het stilzetten zelf al beweging zit, kunnen we niet spreken van het geheel van het zijn, alsof het zijn een staat had bereikt van totale stagnatie, van absolute rust. Het suffix -heid kan niet worden gemist, omdat dit het gewicht van deze logische onmogelijkheid onderstreept en de oude tegenstelling tussen beweging en rust als beginselen van het zijn scherp doet uitkomen.¹²

Het rheomode gaat niet uit van de hierboven besproken taalstructuur 'onderwerp-werkwoord-lijdend voorwerp', maar van het werkwoord. Zo blijft de gestage stroom van beweging als 'het zijn' bewaard, omdat het werkwoord niet slaat op doen!, maar op 'het doen'. Samen bewaren 'het' en '-heid' het idee van 'het zijn' als een heel-heid.¹³ Omdat 'het doen' altijd een 'doener' impliceert, vat het rheomode het werkwoord op als een werkwoordelijk zelfstandig naamwoord.

Naar mijn mening vooronderstelt het werkwoord niet alleen de doener, maar is het daar ook de belichaming van. De activiteit of actie van het werkwoord valt – afgezien van het effect van bepaalde ziekten – niet los te zien van de doener. De doener doende; het duratieve presens is op zichzelf elk moment de belichaming van het potentiële vermogen tot een oneindig gevarieerde, onophoudelijke activiteit, die bestaat uit samensmelten en convergeren. Het presens, dat zelf alleen maar een bepaalde wijze van onophoudelijke beweging is, is altijd ononderbroken. Om een biologische metafoor te gebruiken: we kunnen zeggen dat het duratieve presens doet denken aan een oneindige keten van bungelende baby's, jongeren en volwassenen, die allemaal constant met hun moeder verbonden zijn via een niet door te snijden navelstreng. Daarom zijn we van mening dat niet het werkwoord, maar de gesubstantiveerde infinitief de ontologische basis vormt van het rheomode.